

Марына Свістунова / Марына Свістунова

Belarusian State University, Minsk (Belarus)

e-mail: svistunovami@bsu.by

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8856-9530>

Элементы мовазнаўчага даследавання ў старабеларускіх творах рэлігійнай палемікі

The Elements of Linguistic Research in Old-Belarusian Texts of Religious Polemics

Elementy badań językoznawczych w starobiałoruskich utworach polemiki religijnej

Abstract

Traditionally, the existence of linguistic thought in the Old Belarusian written language is associated with handwritten and printed grammars, the practice of glosses and references. However, in addition to this, religious and polemical works of the late XVI – early XVII centuries provide rich material. The object of study in this article is parts of the works of *Brest Synod* by Piotr Skarga, *The Apocrisis* by Christopher Filalet, *The Antirresis* by Hypatius Potei, and *The Palinody* by Zachary Kopystensky, in which elements of linguistic research were identified. As a result of the description, comprehension and systematization of these parts, it has been established that they are most often associated with the practice of translation: individual words and expressions are explained in the margins, a textual comparison of the original source and the translation is carried out, the semantic, grammatical and word-formation aspects of the text being translated and already translated text are touched upon. The analysis of the system of names of special concepts used in the works under consideration revealed both linguistic terms already established in the scientific discourse of that time, dating back to ancient Greek and Latin traditions (*антонумія, арэра, арэронь, женский родъ, имя, мьстоимение, начальное имя, сенсь, синонима, члонки грамматичныи /antonymy, category, арэронь, feminine gender, name, pronoun, initial name, sense, synonym, grammatical parts*), and peculiar pre-terms (*прекладанье, прекладане, перекладъ, переложити /translation, translate/, etc.*), some of which express their proximity to the Polish-speaking tradition. Among other results of the conducted research, there is the revealed connection of the text of *The Apocrisis* by Christopher

Filalet with the text of the polemical work of the Anglican Bishop of Salisbury John Jewel. The text excerpts with elements of linguistic research, considered in this article, allow us to link the origins of the Russian science of the theory and practice of translation with Old Belarusian religious and polemical works and indicate a high level of development of philological thinking at that time.

Keywords: Old Belarusian language, religious polemic, linguistic research, History of linguistic terminology, textology

Abstrakt

W ujęciu tradycyjnym analiza językowa zabytków piśmiennictwa starobiałoruskiego bazyje na materiale wyekscerpowanym z rękopiśmiennych i drukowanych gramatyk, w tym glos i odwołań. Oprócz wymienionych źródeł, bogatego materiału badawczego dostarczają prace religijne i polemiczne z przełomu XVI i XVII w. W niniejszym artykule przedmiotem opisu są wybrane aspekty lingwistyczne fragmentów następujących utworów: *Synod Brzeski* Piotra Skargi, *Apocrysis* Chrystofora Filaleta, *Antirresis* Hypacego Pocięja oraz *Palinodia* Zachariasza Kopysteńskiego. Na podstawie przeanalizowanego materiału ustalono, że cechy językowe wybranych zabytków piśmiennictwa starobiałoruskiego najczęściej ujawniają się w praktykach przekładowych: poszczególne wyrazy i związki wyrazowe są tłumaczone na marginesach, gdzie niejednokrotnie podawane są wersje oryginalne oraz informacje dodatkowe dotyczące aspektów semantycznych, gramatycznych i słowotwórczych w parach przekładowych. Analiza zapisanej w badanych urywkach terminologii językoznawczej wykazała, że funkcjonujące w dawnych czasach nazwy pojęć lingwistycznych pochodzenia greckiego lub łacińskiego (np. *антонімя, арэра, арэронь, женский родъ, имя, мѣстоимение, начальное имя, сенсь, синонима, члонки граматичныи*), jak i inne terminy (np. *прекладанье, прекладане, перекладъ, переложити*) nawiązują do tradycji polskojęzycznej. Udowodniono także związek utworu *Apocrysis* Chrystofora Filaleta z polemicznym dziełem biskupa anglikańskiego Salisbury Johna Jewela. Przebadane pod kątem językoznawczym fragmenty, świadczące o wysokim stopniu rozwoju ówczesnej myśli filologicznej, pozwalają powiązać początki rodzimego przekładoznawstwa ze starobiałoruskimi utworami polemiczno-religijnymi.

Słowa kluczowe: język starobiałoruski, polemika religijna, badanie językoznawcze, historia terminologii językoznawczej, tekstologia

Анатацыя

Традыцыйна існаванне лінгвістычнай думкі ў старабеларускім пісьменстве звязваецца з рукапіснымі і друкаванымі граматыкамі, практыкай глос і спасылак. Аднак акрамя гэтага багаты матэрыял даюць рэлігійна-палемічныя творы канца XVI – пачатку XVII ст. Аб’ектам вывучэння ў дадзеным артыкуле выступаюць часткі сачыненняў *Сабор Берасцейскі* Пятра Скаргі, *Апокрысіс* Хрыстафора Філалета, *Антырызис* Іпація Пацяя, *Палінодыя* Захарыя Капысценскага, у якіх былі выяўлены элементы мовазнаўчага даследавання. У выніку апісання, асэнсавання і сістэматызацыі дадзеных частак устаноўлена, што часцей за

ўсё яны звязаны з практыкай перакладу: асобныя словы і выразы тлумачацца на палях, праводзіцца тэксталагічнае супастаўленне арыгінальнай крыніцы і перакладу, закранаюцца семантычны, граматычны і словаўтваральны аспекты перакладаемага і перакладзенага тэксту. Аналіз выкарыстанай у разглядаемых сачыненнях сістэмы назваў спецыяльных паняццяў выявіў як ужо ўсталяваныя ў тагачасным навуковым дыскурсе лінгвістычныя тэрміны, што ўзыходзяць да старажытнагрэчаскай і лацінскай традыцый (*антонімія*, *арэра*, *арэронь*, *женский родъ*, *имя*, *мъстоимение*, *начальное имя*, *сенсь*, *синонима*, *члонки грамматичныи*), так і своеасаблівыя прадтэрміны (*прекладанье*, *прекладане*, *перекладъ*, *переложити* і інш.), некаторыя з якіх выказваюць блізкасць да польскамоўнай традыцыі. Сярод іншых вынікаў праведзенага даследавання – выяўлена сувязь тэксту *Апокрысіса* Хрыстафора Філалета з палемічным сачыненнем англіканскага епіскапа Солсберы Джона Джэвела. Разгледжаныя ў дадзеным артыкуле тэкставыя ўрыўкі з элементамі мовазнаўчага даследавання дазваляюць звязваць вытокі айчынай навукі пра тэорыю і практыку перакладу са старабеларускімі рэлігійна-палемічнымі творамі і сведчаць пра высокі ўзровень развіцця тагачаснага філалагічнага мыслення.

Ключавыя словы: старабеларуская мова, рэлігійная палеміка, мовазнаўчае даследаванне, гісторыя лінгвістычнай тэрміналогіі, тэксталагія

Напісаньня на дасканалай старабеларускай літаратурнай мове творы рэлігійнай палемікі з’яўляюцца арганічнай часткай багатай пісьмовай спадчыны Вялікага Княства Літоўскага. Унікальныя і разнастайныя як у жанрава-стылявым вызначэнні, так і ва ўласна лінгвістычных адносінах, гэтыя сачыненні з’яўляюцца невычэрпнай крыніцай для філалагічных даследаванняў гістарычнай скіраванасці. І хаця творы рэлігійнай палемікі неаднаразова выступалі аб’ектам навуковай увагі, як крыніцы мовазнаўчых даследаванняў яны, наколькі нам вядома, не разглядаліся. Звычайна развіццё лінгвістычнай думкі ў старабеларускім пісьменстве звязваецца з рукапіснымі і друкаванымі граматыкамі, практыкай глос і спасылак (Žuraŭski, 1993).

Традыцыя вядзення літаратурнай рэлігійнай палемікі выяўляецца праз падобнасць твораў у плане сэнсавага выражэння, пабудове сістэмы аргументаў, сукупнасці рытарычных метадаў і прыёмаў, вобразна-выяўленчых сродкаў, а таксама праз выкарыстанне пэўнага тыпу літаратурнай мовы. Створаныя з мэтамі абгрунтавання ці абвяржэння рэлігійных догматаў і перакананняў, апісаньня гістарычных фактаў і надзённых падзей, звязаных з каталіцызмам, праваслаўем, уніяцтвам і рэфармацыйнымі плынямі, што знайшлі пашырэнне на землях ВКЛ і Рэчы Паспалітай, рэлігійна-палемічныя сачыненні канца XVI – пачатку XVII ст. разглядаюцца як творы палемічнай літаратуры (Самарускі, 2006, s. 501–531), якія ўтвараюць асобную жанравую групу публіцыстычнай літаратуры (Saverčanka, 2012, s. 45–71).

Пра публіцыстыку Беларусі эпохі Адраджэння Іван Саверчанка заўважыў, што яна „ў значнай ступені ўзяла на сябе і дастаткова паспяхова выканала місію сінкрэтычнага мацерыка, прарадзімы сучасных гуманітарных навук – нацыянальнай філасофіі, літаратуразнаўства, мовазнаўства, этналогіі,

культуралогіі, гісторыі, міфалогіі і тэалогіі” (Saverčanka, 2007, s. 406). І сапраўды, жанрава-стылістычны сінкрэтызм старабеларускіх твораў рэлігійнай палемікі дазваляе выявіць у іх тэкстах разнародныя элементы або часткі: цытаты, а часам нават поўныя тэксты афіцыйных дакументаў, канцылярская лексіка і клішэ ў аўтарскім тэксце адсылаюць да афіцыйна-справавога стылю; маляўнічыя пасажы асобных пісьменнікаў па выбары вобразна-выяўленчых, лексічных сродкаў і сінтаксічных канструкцый часта нагадваюць гутарковае маўленне; дыялагічнасць, зварот да чытача, экспрэсіўная і эмацыянальная афарбоўка выказванняў надаюць творам публіцыстычны характар, а выкарыстанне рэлігійнай, юрыдычнай, прававой, філалагічнай і інш. тэрміналогіі – навуковы. Пішучы пра старабеларускую публіцыстычную літаратуру, І. Саверчанка сярод іншага робіць і такое сур’ёзнае назіранне: „Філалагічныя аспекты ў дыскусіях публіцыстаў спарадзілі ідэю грамадскай патрэбы ва ўнармаванай літаратурнай мове, якая б засноўвалася на народнай моўнай традыцыі, з яе лексіка-фразеалагічным і марфалагічна-сінтаксічным багаццем” (Saverčanka, 2010, s. 40). Пакінем аўтару гэтага выказвання пошук у старажытных творах пісьменства прыкладаў абгрунтавання такой канцэптуйнай ідэі і прыныцаў выпрацоўкі літаратурнай мовы. Аб’ектам вывучэння ў дадзеным артыкуле былі абраны тыя ўрыўкі з найбольш вядомых старабеларускіх рэлігійна-палемічных сачыненняў канца XVI – пачатку XVII ст., якія маюць характар мовазнаўчага даследавання. Па нашых назіраннях, такія тэкставыя фрагменты датычацца адэкватнасці арыгінальнага слова ці выказвання яго перакладу і выступаюць доказнай асновай пры абгрунтаванні таго ці іншага меркавання аўтара.

Аўтары-палемісты з неабходнасцю вымушаны былі звяртацца да аўтарытэтных арыгінальных крыніц, напісаных на незразумелых шырокаму колу чытачоў старажытнаўрэйскай, старажытнагрэчаскай і лацінскай мовах. Да прыкладу ў тэксце *Апокрысіса* Хрыстафора Філалета, па назіраннях Аляксандра Анушкіна, прыводзяцца спасылкі амаль на 60 аўтараў (Anuškin, 1962, s. 118). Часта спасылкі суправаджаліся цытаваннем, для чаго, натуральна, выкарыстоўваўся пераклад.

Пераклад як дзейнасць па трансляцыі сэнсу тэксту, прадуцыраванага на адной мове, і стварэнні эквівалентнага тэксту на іншай мове ў гісторыі славянскага пісьменства займае адметнае становішча. На замену чужой (грэчаскай) мове першых пісьмовых тэкстаў славян (надпісы балгарскіх уладароў канца VIII – першай паловы IX ст.) і спробам транслітараваць славянскае маўленне грэчаскім або лацінскім пісьмом (VIII–IX стст.) прыходзіць створаная Кірылам і Мяфодзіем адметная славянская азбука (Florâ, 1997, s. 97–98). І паколькі першая славянская азбука з’яўлялася пісьмовым „інструментам” першай славянскай літаратурнай мовы, якая, у сваю чаргу, узнікла з неабходнасці забяспечваць рэлігійныя патрэбы, то заканамерным трэба лічыць і той факт, што першыя творы ў гісторыі славянскага пісьменства – гэта пераклады богаслужбовых кніг. Мяркуюць, што пераклад Евангелля апракас быў зроблены салунскімі братамі

яшчэ ў Канстанцінопале, а ў Маравіі яны пераклалі і іншыя неабходныя падчас богаслужэння кнігі (Florâ, 1997, s. 100). Актуальным быў пераклад і ў сферы заканадаўства – адным з найбольш ранніх усходнеславянскіх перакладаў з’яўляецца спіс Намаканона сербскай рэдакцыі, вядомы як Разанская кормчая 1284 г. (Sobolevskij, 1898, s. 2–3).

Пераклад адыгрываў выключна важную ролю і ў станаўленні паасобных славянскіх літаратур і літаратурных моў, а таксама ў іх развіцці ў наступныя стагоддзі. Як адзначае Алесь Бразгуноў, „ужо ў раннім Сярэднявеччы (XI–XIII стст.) айчынны чытач меў магчымасць пазнаёміцца з асобнымі кнігамі Бібліі, апокрыфамі, жыццямі, творамі айцоў Царквы, гістарычнымі аповесцямі, хронікамі і многімі іншымі помнікамі (у перакладах на царкоўнаславянскую і старажытнарускую мовы), што бытавалі ў свой час у Візантыі і Егіпце, у Рымскай імперыі і краінах Блізкага Усходу” (Brazgunoŭ, Čamârycki, 2007, s. 784–785). Неаформленасць традыцыі стварэння і існавання пісьменства на жывой народнай мове ў XIV–XV стст. прывяла да таго, што „як царкоўна-рэлігійная, так і свецкая літаратура ўказанага перыяду мела пераважна перакладны характар” (Brazgunoŭ, Čamârycki, 2007, s. 785). Гаворачы пра старабеларускую літаратуру, варта прыгадаць не толькі пераклады рэлігійных тэкстаў, здзейсненыя Францыскам Скарынай, Васілём Цяпінскім і Сымонам Будным, але і пераклады свецкіх рыцарскіх (*Трышчан, Бава, Атыла*) і гістарычных (*Александрыя, Троя*) раманаў, прыгодніцкіх аповесцей (*Гісторыя пра Апалона Цірскага*) і твораў іншых жанраў. Значна пераасэнсаваныя і пераапрацаваныя перакладчыкамі гэтыя творы не толькі далучалі чытачоў да набыткаў заходнееўрапейскай літаратуры, але і былі крокам наперад на шляху стварэння арыгінальнай мясцовай літаратуры і літаратурнай мовы.

Фарміраванне прынцыпаў перакладу, выпрацоўка ўласнай сістэмы метадаў і прыёмаў засведчылі з’яўленне перакладазнаўства як філалагічнай навукі. І калі ў еўрапейскай традыцыі пачатак перакладазнаўства звязваецца з трактатам Цыцэрона *De Optimo Genere Oratorum (Пра найлепшы род аратараў)*, дзе гаворыцца пра карысць для аратара практыкі перакладу з грэчаскай мовы, то вытокі айчыннай навукі пра тэорыю і практыку перакладу можна бачыць менавіта ў старабеларускіх рэлігійна-палемічных творах, у якіх знаходзяцца спробы **абгрунтавання перакладу** таго ці іншага слова або выразу. Падобныя нататкі маюць не толькі рэлігійны, але, у асобных месцах, і ўласна навуковы – мовазнаўчы – характар, паколькі, па-першае, закранаюць семантычны аспект – датычацца сэнсавай адпаведнасці перакладу, па-другое, аперыруюць такімі назвамі спецыяльных паняццяў, якія ўжо можна лічыць папярэднікамі тэрмінаў (прадтэрмінамі) або нават і тэрмінамі. Заўважым, што рознага віду тлумачэнні незразумелых слоў, якія можна разглядаць як спосабы тэхнікі перакладу, а значыць – як вынік асэнсаванай мовазнаўчай дзейнасці, выяўляюцца ўжо ў самых старажытных творах беларускай літаратуры. „У царкоўных помніках тлумачацца, напрыклад, незразумелыя словы зразумелымі (паяўляюцца на палях

кніг асобыя слоўнічкі «неудобь познаваемыхъ речей» – т. зв. «произвольты», «произвольники», пазней – «глоссы»), пры выпраўленні старых кніг уводзяцца новыя словы, робяцца некаторыя спробы перакладу асобных царкоўных тэкстаў і г. д.» – адзначаў Леў Шакун (Šakun, 1958, s. 7). Сістэма перакладу і тлумачэння праз глосы ў старажытным беларускім пісьменстве набыла развіты і дастатковы выгляд, пра што сведчыць, напрыклад, праведзенае сучаснай даследчыцай рэлігійных помнікаў Ірынай Будзько вывучэнне тыпаў і функцыянавання ўнутрытэкставых глос (Budz'ko, 2014).

Нататкі з элементамі мовазнаўчых даследаванняў можна адшукаць у рэлігійна-палемічных сачыненнях, выкліканых падрыхтоўкай, ажыццяўленнем і наступствамі Брэсцкай царкоўнай уніі 1596 г., палеміка ў якіх вялася па некалькіх асноўных пунктах, у тым ліку і вакол палажэння пра адзіначальства папы рымскага над усім хрысціянскім светам. Так, у знакамітым творы Пятра Скаргі *Сабор Берасцейскі* (1596), які задаў тон усёй пасляберасцейскай палеміцы, змешчаны асобныя раздзелы: трэці, пад назвай *Яко монархія або единоўладство церковное въ Евангеліи фундовано есть* (SB, kolumna [далей: kol.] 244–250), і чацвёрты – *Яко рядъ и преложенство одного пастыра зъ Петромъ светымъ не умерло, але на Римскихъ бискупахъ и папежахъ стануло* (SB, kol. 250–262). Абвяржэнню дадзеных палажэнняў галоўны апанент Пятра Скаргі ў літаратурнай палеміцы з боку праваслаўных Хрыстафор Філалет – аўтар сачынення пад назвай *Апокрысіс* (1597) – прысвяціў таксама асобныя і больш аб'ёмныя раздзелы. У другім і трэцім раздзелах трэцяй часткі (пад назвамі „Если то правда, што дѣпись пишеть, же Христось Богъ – тыми сло-вы: «ты еси Петръ, и на семь камени збудую Церковь Мою, и тобѣ дамъ ключа царства небесного» и овymi «паси овцы моя, паси агнця моя» – Петра свято-го старшимъ надъ иные апостолы урядникомъ Церкви Своей учиниль? И ижъ такъ тыи слова учителя святые выкладали?» (Апокр., kol. 1348–1392) і „Если-жъ то правда, што синодовый дѣпись твердить, ижъ власть и преложенство одного пастыра съ Петромъ святымъ не умерло, але на Римскихъ епископахъ и папежахъ стало?» (Апокр., kol. 1392–1444) аўтар неаднаразова выкарыстоўвае адметны прыём абвяржэння слоў апанента, які складаецца з трох этапаў. На першым прыводзіцца выказванне, якое верыфікуецца, як правіла гэта цытата; на другім – падаецца „няправільны” пераклад апанента і „правільны” пераклад аўтара; на трэцім – робіцца выснова аб неправамернасці ўсяго палажэння, паколькі яно грунтуецца на „няправільным” перакладзе і разуменні слоў ці вы-разаў арыгінала. Праілюструем зробленае намi назіранне некалькімі найбольш паказальнымі прыкладамі з *Апокрысіса*.

1. Приглядѣмся порядне другому доводу, который приводитъ зъ Ириня, мовячого, «же до Костела Римского для моцнѣйшого его преложенства, мусять ся всѣ иные костелы сходити, то есть, всѣ вѣрніи; бо въ немъ завсегда есть дохованое поданье, албо наука тая, которая есть отъ апостоловъ».

2. Тые слова Иринеовы не до конца добре д'фепись приточилъ, што каждый, хоть Грецкого зводу занехавши, а Латинскому толко прекладанью ся припатривши, латве обачить. Гд'ф написаль: «для моцн'фйшого преложенства» – тамъ въ Латинскомъ стоить «проптеръпотенціоремъ принципалитатемъ»; которое слово «принципалитасъ» не «преложенство», але «предн'фйшость» значить. Гд'ф написаль: «вс'ф иншые костелы» – тамъ въ Латинскомъ стоить: «омнемъ еклесіамъ», то есть «ввесь костель».
3. Лечь хоть выкладу такъ далече передъ себе не беручи, речь есть певная, же яко Иринеи, тые слова пишучи, о единовластїи костелномъ пастыровъ Римскихъ не мыслить, такъ его на нихъ д'фепись будовати не можетъ (Апокр., кол. 1416).

Узгадваючы приведзеныя Скаргам выказанні Кірыла Іерусалімскага і Кірыла Александрыйскага, у якіх апостал Пётр называецца начальнікам апостальскім і самым старшым – галавою іншых, Філалет у сваім абвяржэнні абапіраецца на неадпаведнасць гэтых слоў у Скаргавым перакладзе:

1. Слова Кириловъ святыхъ, которые Петра святого начальникомъ апостолскимъ и стар'фйшимъ а головою иншихъ называютъ, што въ соб'ф на першомъ погляду здадутся м'фти, ку подпор'ф д'феписа служачого; але однакъ же на нихъ единачалство церковное, якое онъ устроити хочеть, будоватися не можетъ – кождый, хто одно тые слова добре уважить, снадне обачить.
2. Д'фепись же тые слова Кириловъ святыхъ приточаль зъ Латинского выкладу, въ которомъ Латинскомъ выклад'ф ужили того слова «принцесъ», онъ тое слово разъ «начальникомъ», другій разъ «стар'фйшимъ» выложили; котрымъ таковымъ перекладомъ зъ н'фцого штось учинилъ. Признаю ему тое я, же тое слово «принцесъ» частокротъ въ Латинскомъ языку «началника» або «стар'фйшого» звирхность, власть и моць надъ кимъ маючого значить; але и онъ мн'ф тежъ то признати мусить, же тежъ то слово «принцесъ» частокротъ не началника, ани стар'фйшого, але продкованье передъ иншими маючого а ихъ переходячого значить. Яко, для прикладу егда мовяць Латинници: «принцесъ фамилие», «принцесъ легкаціонисъ», «принцесъ кокворумъ», «принцесъ философорумъ», «принцесъ инъ юре цивили» – не началника якого, але передн'фйшого межи челядью, межи послы, межи кухарми, межи философами, межи правными розум'фють.
3. Такъ и тые слова Кириловъ святыхъ, отъ д'феписа приточеные, розум'фтися мають, же презъ ихъ не начальникомъ якимъ и стар'фйшимъ, звирхность, власть, и моць а панованье маючимъ надъ апостола, Петра святого чиняць, але толко передн'фйшимъ межи апостола, што мы тежъ ему любезно признаваемъ.

А што ся о томъ слов'ф «принцесъ» мовить, тожъ ся и о титул'ф «капутъ» або «голова», Петрови святому данымъ, мовити может: же и той титулъ звирхности, власти, моци и панованья Петру святому не привлащаетъ (Апокр., кол. 1376–1378).

Як бачна з прыведзенага ўрыўка, Філалет зыходзіць з таго, што Скарга нібыта выкарыстаў лацінскі тэкст з недакладным перакладам слова *принцепс*, якое, як сцвярджае аўтар *Апокрысіса*, мае не толькі значэнне ‘начальнік над кім-небудзь, самы старшы’, але і ‘першы сярод каго-небудзь’. На думку Філалета, менавіта з другім значэннем выкарыстоўвалі назоўнік *принцепс* Кірыл Іерусалімскі і Кірыл Александрыіскі. Верагодна, адчуваючы тонкасць семантычнай розніцы паміж першым і другім значэннямі, Філалет прыводзіць прыклады, каб падмацаваць свой доказ няправільнасці перакладу лацінскага слова і, разам з іншымі абвяржэннямі, выкарыстоўвае гэты факт для верыфікацыі палажэння пра адзінаначальства папы рымскага.

У тэксце *Апокрысіса* Філалета можна адшукаць і іншыя прыклады звароту да перакладу падчас вядзення палемікі. Гэта могуць быць адсылкі да ‘правільнага’ перакладу асобных слоў арыгінальных крыніц, маецца на ўвазе адпаведнасць лексічнага значэння перакладаемага і перакладзенага слоў, напрыклад:

*антепоситусь – преложоный*¹: Што ся тычеть Великого Василиа, мовячого, же «Петръ благословеный надъ иншіе ученики старѣйшимъ есть, и ижъ ему ключи царства небесного поручены суть», – тые слова за тобою противъ насъ не воюють. Бо апостоловъ было дванадесять, а учениковъ семдесять, надъ которыми не толко Петрови святому, але и иншимъ апостоломъ старшенство правдиве ся признати можеть. А если бысь ту презъ ученики и апостоловъ хотѣль разумѣти, тогды ничего здорожнего не будеть, егда тое слово «преложеный», выкладающее слово Латинское «антепоситусь», такъ, яко разумѣно быти маеть, то есть о первенство порядку, а не зверхности разумѣти будешь (Апок., кол. 1374–1376);

принципатумъ – началство: Григорій папа Павла апостола тымъ же назвискомъ украшаетъ, мовячи: «Павель, обративыйся ко Христу, головою ся сталъ языкомъ; бо осягнуль все Церкви началство (въ Латинскомъ стои: «принципатумъ»)» (Апок., кол. 1380).

Самы цікавы, на наш погляд, у тэксце *Апокрысіса* пасаж, звязаны з лінгвістычнымі праблемамі перакладу, – гэта ўрывак, у якім ідзе гаворка пра лацінскі выраз *Romana sedes est sacer vertex, in quo omnia vertuntur* (Рымскі прастол ёсць свяшчэнная вяршыня, у якой усё змяняецца):

А тотъ листъ же не зъ Грецкого есть преложоный, але заразъ по-Латинѣ отъ когось подъ титуломъ Аванасіусовымъ списаний, оттоля мѣркую, же въ немъ словъ Латинскихъ одного до другого такое стосованье чинить, яко жаднымъ способомъ въ Грецкомъ языку стати не можеть. Яко кгда пишеть: «Романа седесь есть сацеръ вертексъ, инъ кво омніа вертунтуръ». Въ томъ такомъ рѣченью, въ которомъ слово «вертунтуръ» до слова «вертексъ» стосуеть, кто же не видитъ, же такое стосованье въ Грецкомъ языку

¹ Паводле *Гістарычнага слоўніка беларускай мовы*, субстантыў *преложоный* мае значэнне ‘загадчык, кіраўнік, начальнік’ (GSBM, 2008, s. 72).

мѣстца не маеть! Въ которомъ тые двѣ словѣ выложоные а выречоные далеко отъ себе быти розные – каждый, Грецкого языка свѣдомый, признаеть, ачъ и въ Латинскомъ языку яко ся то кгречи римуеть – ледашкольный жакъ (жакъ – ‘шкаляр’, тут – ‘чалавек, які дрэнна ведае лацінскую мову’. – М. С.) осудити можеть!

Другая причина, для которой того листу за листъ Афанасіовъ почитати не могу, тая есть, же въ нимъ вижу способъ писанья якісь дѣтинный, негречный, большъ на словѣхъ, нижъ на речи ся садячій, а згола намнѣй иншимъ святого Афанасія писмомъ неподобный (Апокг., kol. 1426).

Як бачна, Філалет развівае тут не столькі назіранні над семантычнай адэкватнасцю, колькі над граматычным „стосаваньнем” слоў *vertex* і *vertuntur*. Параўнаўшы лацінскі і старажытнагрэчаскі выразы і адзначыўшы, што крыніца, на якую спасылаецца апанент, напісана на дрэннай лацінскай мове, а не пагрэчаску, Філалет робіць выснову пра тое, што гэта крыніца была сфальсіфікавана, паколькі яе аўтарам прадстаўлены Александрыйскі архіепіскап Афанасій, які не пісаў на лаціне. Усё гэта ў сваю чаргу дазваляе Філалету абвергнуць довады, змешчаныя ў *Саборы Берасцейскім*, якія абапіраюцца на дадзены ліст Афанасія. Прыём, дарэчы, даволі распаўсюджаны ў палеміцы – падарваць аўтарытэт крыніцы, на якую абапіраецца апанент, каб абвергнуць заснаваны на гэтай крыніцы довад.

Наша цікавасць да гэтага ўрыўка абумоўлена тым, што дакладна такое ж назіранне – пра немагчымасць спалучэння ў дадзеным лісце Афанасія ў лацінскім выразе слоў *vertex* і *vertuntur*, і такі самы вывад пра фальсіфікацыю дакумента яшчэ раней за Хрыстафора Філалета (Марціна Бранеўскага – гл. далей) зрабіў Джон Джэвэл (англ. John Jewell, 24 мая 1522 г. – 23 верасня 1571 г.), епіскап Солсберы (1559–1571) – тэолаг англіканскай царквы і прыхільнік Рэфармацыі. Сярод яго аб’ёмнай рэлігійнай палемікі з паборнікамі каталіцызму ў Англіі Томасам Хардынгам шмат месца нададзена пытанню пра начальства і адзінаўладдзе папы рымскага над усім хрысціянскім светам. Паміж шматлікіх іншых абгрунтаванняў Джона Джэвэла знаходзіцца наступнае:

But as for this epistle and certain others that are carried about under the name of that godly bishop Athanasius, I will only rip up the stuffing, and open some part of the contents of them, and so will not refuse M. Harding himself to be the judge.

First, that they were never written in Greek, and therefore not by Athanasius, it may appear by sundry tokens, and namely by the allusion of these two Latin words, *vertex* and *vertuntur*: [*Romana sedes*] *est ... sacer vertex, in quo omnes vertuntur*. The Latin is rude and barbarous, and many times utterly void of sense. The manner of utterance is childish and babbling empty of matter and full of words without measure. The substance of the whole is nothing else but

flattering and advancing of the see of Rome, forced up, and set out with lies without shame (Jew., p. 353).²

Верагодна, ананімны аўтар *Апокрысіса* (мяркуюць, што гэта быў пратэстант³ з Валыні Марцін Бранеўскі, які ў 1581–1587 гг. вучыўся ў Вітэнбергскім і Гейдэльбергскім універсітэтах), як і іншыя тагачасныя високаадукаваныя людзі валодаў старажытнагрэчаскай і лацінскай мовамі і падчас напісання свайго сачынення (прыкладна ў 1597 г.) прыйшоў да такой самай высновы, што і епіскап Солсберы амаль на трыццаць гадоў раней (палемічны адказы епіскапа Томасу Хардынгу ўпершыню былі апублікаваны ў 1565 г.). Праўда, можна дапусціць, што адукаваны выхадзец з Вялікага Княства Літоўскага пазнаёміўся з блізкімі яму рэлігійнымі меркаваннямі Джона Джэвэла яшчэ да напісання і выхаду з друку *Апокрысіса*, напрыклад, падчас навучання ў Вітэнбергскім і Гейдэльбергскім універсітэтах, і палічыў іх прыдатнымі для свайго палемічнага трактата. Апошняе дапушчэнне, безумоўна, патрабуе ўдакладнення і супастаўлення розных аспектаў тэкстаў рэлігійна-палемічных сачыненняў абодвух аўтараў. У любым выпадку такое супадзенне ў старабеларускім і англійскім тэкстах вартае ўвагі (параўн., напр.: *способъ писанья якійсь дѣтинный, некгречный, болиъ на словѣхъ, нижъ на речи ся садячий. – The manner of utterance is childish and babbling empty of matter and full of words without measure* і інш.).

У працяг гаворкі пра палеміку паміж П. Скаргам і Філалетам можна дадаць, што ў творы пад назвай *Антырызис* (1599–1600), аўтарам якога з’яўляецца, як мяркуюць, уніяцкі мітрапаліт Іпацій Пацей і які стаў літаратурным адказам Філалету, прыведзеныя вышэй „мовазнаўчыя” аргументы цалкам ігнаруюцца (гл.: Antyr., kol. 895–911 і 911–915). Аўтар *Антырызиса* адсылае чытачоў па контраргументы да праваслаўных і каталіцкіх аўтарытэтаў, заклікае крытычна падыходзіць да слоў *Өлияплетки* (так абразліва іншым разам называе ён аўтара *Апокрысіса*) і суправаджае ўласныя меркаванні маляўнічымі эмацыянальнымі выказваннямі.

² Што датычыцца гэтага паслання і некаторых іншых, якія распаўсюджваюцца пад імем набожнага епіскапа Афанасія, то я толькі прыадкрыю і закрану невялікую частку іх зместу, і не забараняю М. Хардынгу мець уласнае меркаванне.

Па-першае, тое, што яны ніколі не былі напісаны па-грэчаску, а значыць, не могуць належаць пярэ Афанасія, можа вынікаць з розных прымет, а менавіта са спасылкі на гэтыя два лацінскія словы, *vertex* і *vertuntur*: [*Romana sedes*] *est ... sacer vertex, in quo omnes vertuntur*. Гэтая латынь – грубая і варварская, шмат у чым пазбаўленая сэнсу. Манера выказвання дзіцячая, пустая балбатня, без меры напоўненая словамі. Па сутнасці гэта ні што іншае, як ліслівае і перабольшанае ўсхваленне Рыма, якое з’яўляецца фарсам і бессаромнай хлуснёй (Пераклад наш – М. С.).

³ У тым, што ад імя і ў абарону праваслаўных у палеміцы з каталіцка-ўніяцкім бокам выступіў пратэстант, няма нічога выключнага, паколькі яшчэ з часу Таруўскага сінода 1595 г. паміж гэтымі канфесіямі існавала пагадненне аб узаемападтрымцы ў супрацьстаянні ўніятам і каталікам (Кемра, 2009, s. 155).

Гэтае ж праблемнае пытанне пра начальства і адзінаўладдзе папы рымскага над усім хрысціянскім светам шырока абмяркоўвалася ў вялікім рэлігійна-палемічным сачыненні Захарыя Капысценскага *Палінодыя* (1621–1622), якое ўпершыню было надрукавана толькі ў 1878 г. І хаця ў гісторыі беларускай літаратуры творы гэтага пісьменніка не разглядаюцца (гл., напр.: *Ўамагускі, 2007; Вразгуной, Гаранін, 2012* і інш.; выключэнне складае манаграфія І. Саверчанкі (*Saverčanka, 2012*) і некаторыя іншыя працы гэтага аўтара), мы лічым, што ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы, датычнай яе супольнага старабеларускага/стараўкраінскага перыяду, яны цалкам могуць выступаць у якасці фактычных крыніц.

Наколькі важным было акрэсленае пытанне ў палеміцы паміж праваслаўнымі, з аднаго боку, каталікамі і ўніятамі, з другога, сярод іншага бачна і па тым, што ўсе 9 артыкулаў першага раздзела першай часткі *Паліноды* 3. Капысценскага прысвечаны менавіта яму.

Найбольшая колькасць элементаў перакладазнаўчага даследавання выяўлена ў 1-м артыкуле пад назвай „[О] ровной зверхности и влады Петра святого зъ другими апостолами. Якъ овыи слова Христовы разумѣны быти мають: «ты еси Петръ, и на семь камени созижду Церковь Мою»; и ижъ на вѣрѣ збудована естъ Церковь и на вызнанью, отъ Петра именемъ всѣхъ апостоловъ учиненомъ” (Pal., kol. 335–336), а таксама ў 4-м артыкуле „О словѣ *Кифа* и о словѣ *петрось* и *петра* и о мѣстоимѣннн *ѣпі таўтѣ* на сей” (Pal., kol. 380–387). Тут неабходна нагадаць, што першапачатковае імя будучага апостала Пятра – Сімон (Шымон), але Ісус назваў яго Кіфа, што на арамейскай мове значыць ‘камень’, а ўжо з арамейскай мовы назоўнік *кіфа* быў перакладзены на старажытнагрэчаскую як *петра* ‘камень’.

Капысценскі даводзіць, што імя апостала *Пётр* ‘каменны’ гэта ёсць па сутнасці прыметнік са значэннем ‘каменны’, утвораны ад назоўніка *петра* ‘камень’. Пры гэтым ён спасылаецца на аўтарытэтныя выказванні св. Аўгустына, св. Іаана, св. Іераніма і выкарыстоўвае мовазнаўчы – семантычны, словаўтваральны і граматычны – аналіз грэчаскіх словаформ. Так, напрыклад, у наступных урыўках гаворка ідзе пра тое, што словы *петръ* і *петра* маюць рознае значэнне (семантычны аспект) і што слова *петръ* утворана ад слова *петра* (словаўтваральны аспект):

Въ книгѣ 1, [ре]тракт., гл. 21, иншую теды речъ сей учитель разумѣль значити имя «Петръ», а иншую имя «петра», то естъ камень. Для чого инде мовить: «петра» абовѣмъ камень естъ начальное имя, для чогожъ «Петръ» отъ «петрось», то естъ отъ камня, а не «петра» отъ «Петра». Якъ не отъ христіанина Христось, але отъ Христа христіанинь. (Pal., kol. 381);

<...> и божественный Августинъ иншую речъ разумѣль черезъ имя «Петръ», а иншую черезъ имя «петра», и оное, то естъ «петра», привлащаль самому Христови, а оное, то естъ: «петрось», всему людови христіанскому (Pal., kol. 382);

Мовлю теды, же петрось и «петра», а ведлугь діалекту Сурского «Кифась», ачь едно якь сунонума, т. е. спол-именный, и оть камени, и камени быти здаются. Зь власности еднакь вырозумьня ихь божественный Іоань евангелисть, вь прекладаню зь Жидовского на Грецкій Матѳея евангелиста, выразилъ межи ними нѣякую розницю словь тыхь двухь «петрось» и «петра», заживши, яко бы тежъ розумь и выкладь ихь былъ таковыи, абыся «петрось» розумьль – каменный, а «петра» – камень, а якь божественный Августинь мовить, якь оть Христа христіанинь. Такимь вырозумьнемь оть Христа-каменя названь бывши «петрось», то есть каменнымь, для тогожъ, ижъ Сумонь мѣль вь вѣрѣ быти моцный, и сталый, и твердый, якь камень, опочистый <...> Зачимь кождый зь насъ быти можетъ «каменемь» або «петромь», хто колвекъ статеčnosti адамантовой будеть вь вѣрѣ (Pal., kol. 383–384).

<...> якь то вь языцѣ Грецкомь: απο της πλατότητος – Πλάτων; оть широкости – широкий; απο της ειρήνης – Ειρηναιος, оть покою – спокойный, по Руску – Ириней; απο της ανδράς – Ανδρέος, оть мужества – мужной, по Руску – Андрей. А вь Латинскомь языцѣ: a sicere – Cicero, a lente – Lentus, a faba – Fabius, оть древа – деревянный, и иньи тымь подобны. Такъ тежъ оть «петры» – «петрось», то есть оть камене – каменный, есть реченый (Pal., kol. 385–386).

Для падмацавання свайго меркавання З. Капысценскі выкарыстоўвае і ўласна граматычныя аргументы. Напрыклад, ён разважае пра граматычны род слоў *петрось* і *петра*, магчымаці іх спалучэння з указальным займеннікам *той* у грэчаскай і лацінскай мовах і сэнсавую адпаведнасць перакладу на славянскую мову:

Зь Грецкаго бовѣмь власнаго положенія словь даеця то ясно вѣдати, же имя «Петрось», означенное презь арѳеронь мужское, особу значить. Имя зась «петра», презь антонумию ταῦτα и презь арѳеронь женскимь родомь описаное, <...> речь нѣякую, а не особу Петрову значить <...> (Pal., kol. 383).

Мѣстоименіе, мовяць, тое «на той» явне оказуець, же черезь имя «Петрь» не можетъ ся розумьти вѣра, удѣльне взятая, то есть безь одношенья до особы Петровы; абовѣмь относится до опоки, поближне менованой. <...> то показаль, же св. учителеве церковныи черезь опоку, до которой ся то мѣстоименіе «на той» односить, не Петра розумьють, але Христа, оть которого Петрь такъ есть названь. <...> тое слово επι ταῦτη – «на той» относится мѣло до ближшого слова «Петрось»; бовѣмь тому вспаку чинить арѳера, то есть члонки граматичныи, же якь женское до мужского, такъ до женского мужское не належить, и заедно зь собою не ходять. И гды бы опока относится мѣла до особы Петровы, то бы в Грецкомь положено было επι τοῦτο – «на томь», а вь Латинскомь super hunc. Але положено – επι ταῦτη – «на той», то есть на той вѣрѣ або на той опоцѣ, якь тыи св. учителеве церковныи мѣти то хотять, которыи на томь мѣстцу опоку Христа, оть которого Петрь такъ есть названный, розумьють, абы былъ такий тыхь словь Христовыхь сенсъ: «Ты естесь Петрь, оть мене опоки такъ названный; и на той опоцѣ, оть которой ты называецься Петрь, збудую Церковь мою». <...> Которыи то арѳера и то при томь вѣдати дають, ижъ «Петрось» и «петра» не одно

суть, и не до «Петра» односится маеть «петра», але, якъ отцы выкладають, до вѣры и визнаня, або до Христа Сына живого Бога (Pal., kol. 386–387).

Натуральна, для таго, каб правесці мовазнаўчы аналіз запазычанага слова ці выразу, аўтары рэлігійна-палемічных сачыненняў павінны былі аперыраваць адпаведнымі спецыяльнымі паняццямі. Нам сустрэліся наступныя намінацыі, якія можна лічыць **прадтэрмінамі**:

переложити ‘перакладзі з адной мовы на іншую’: *отказы на каждую речь написаны – переложити на Руское* (Antyr., kol. 899) – *przełożyć na Ruskie* (Antyr., kol. 900); [св. апостал і евангеліст Іаан] *не рекль ведлугъ Сурьского, якъ мовять отступникове «ты естесь квфа, и на томъ квфѣ», але переложиль: <...>* (Pal., kol. 382);

преложоный ‘перакладзены з адной мовы на іншую’ (дзеепрым.): *тотъ листъ же не зъ Грецкого естъ преложоный, але заразы па-Латинѣ отъ когось подъ титуломъ Аванасіусовымъ списаный* (Апокр., kol. 1426) – *list nie z Greckiego iest przełożony* (Апокр., kol. 1425);

преложивши ‘пераклаўшы з адной мовы на іншую’ (дзеепрысл.): *Божественный Златоустый, преложивши слова овьи Христовы <...>* (Pal., kol. 375);

прекладаючи ‘перакладаючы з адной мовы на іншую’ (дзеепрысл.): [св. апостал і евангеліст Іаан] *прекладаючи Матвоя евангелисту на Грецкий языкъ* (Pal., kol. 382);

прекладанье, прекладане ‘вынік працэсу перакладання, пераклад’: *Тые слова Иринеовы не до конца добре дѣписъ приточиль, што кождый, хотъ Грецкого зводу занехавши, а Латинскому толко прекладанью ся припатривши, латве обачить* (Апокр., kol. 1416). Адпаведны польскі тэкст дапамагае ўдакладніць значэнне старабеларускага слова: *Greckiego originalu zaniechawszy, a Łacińskiey tylko wersyey się przypatrzywszy* (Апокр., kol. 1415); *яко естъ вернымъ въ прекладанью писма чужого* (Antyr., kol. 899) – *w przekładaniu pisma cudzego* (Antyr., kol. 900); *въ прекладаню зъ Жидовского на Грецкий* (Pal., kol. 383).

перекладъ ‘вынік працэсу перакладання, пераклад’: *Дѣписъ <...> которымъ таковымъ перекладомъ зъ нѣцого штось учиниль* (Апокр., kol. 1378) – *takim wyłożeniem* (Апокр., kol. 1377).

Можна выказаць меркаванне, што назвы прадукту перакладчыцкай дзейнасці – назоўнікі *прекладанье, прекладане, перекладъ*, як і дзеяслоўныя формы *переложити, преложоный, переложивши, перекладаючи* з’яўляюцца часткай больш разгалінаванай звязанай з перакладам сістэмы прадтэрмінаў, якая функцыянавала ў разгледжаных і іншых старабеларускіх рэлігійна-палемічных творах. Аднак для выяўлення ўсіх адзінак гэтай сістэмы неабходна больш дэтальнае вывучэнне тэкстаў такіх твораў.

Частка выяўленых прадтэрмінаў сведчыць пра ўплыў польскай мовы не толькі падабенствам старабеларускіх і польскіх словаформ, але і фанетычным афармленнем: заходнеславянская (у дадзеных тэкстах) прыстаўка *pre-* замест

усходнеславянскай *пере-*, адсутнасць падаўжэння зычнага ў інтэрвакальным становішчы ў назоўніку *прекладане*.

Акрамя названых прадтэрмінаў у *Паліноды* 3. Капысценскага ў адзначаных вышэй артыкулах першага раздзела першай часткі сустракаюцца ўжо ўсталяваныя і пашыраныя ў навуковым асяродку першай чвэрці XVII ст. лінгвістычныя **тэрміны**, якія ўзыходзяць да старажытнагрэчаскай і лацінскай навуковых традыцый: *антонумія*, *арэра*, *арэронь*, *женский родъ*, *имя*, *мѣстоимение*, *начальное имя*, *сеньс*, *синонима*, *члонки грамматичныи*. *Палінодыя* Капысценскага была напісана ў 1621–1622 гг., а ўсяго на пару гадоў раней – у 1619 г. – з’явілася *Граматыка* Мялеція Сматрыцкага, дзе была прадстаўлена і сістэматызавана актуальная на пачатак XVII ст. усходнеславянская лінгвістычная тэрміналогія (Smatr.). Пры апісанні выяўленых намі ў старабеларускіх рэлігійна-палемічных тэкстах лінгвістычных тэрмінаў, якія ў сучаснасці не выкарыстоўваюцца або маюць іншае значэнне, у асноўным будзем звяртацца да *Граматыкі* М. Сматрыцкага як да крыніцы, што найлепшым чынам можа патлумачыць іх тагачаснае значэнне:

антонумія ‘супрацьпастаўленне’: *Имя зась «петра», презъ антонумию таѣта и презъ арэронъ женскимъ родомъ описаное, <...> речь нѣякую, а не особу Петрову значитъ <...>* (Pal., kol. 383);

арэра ‘граматычны член / граматычная катэгорыя’: *<...> тому вспаку чинить арэра, то естъ члонки грамматичныи <...> Которыи то арэра и то при томъ вѣдати дають, ижъ «Петросъ» и «петра» не одно суть, и не до «Петра» односитя маеть «петра» <...>* (Pal., kol. 386–387). Зыходзячы з кантэксту, гэты назоўнік блізкі па значэнні назоўніку *арэронь*;

арэронь ‘граматычны член / граматычная катэгорыя’: *Зъ Грецкого бовѣмъ власного положенія словъ дається то ясно вѣдати, же имя «Петросъ», означенное презъ арэронъ мужское, особу значитъ. Имя зась «петра», презъ антонумию таѣта и презъ арэронъ женскимъ родомъ описаное, <...> речь нѣякую, а не особу Петрову значитъ <...>* (Pal., kol. 383). У *Граматыцы* Сматрыцкага пра тэрмін *арэрон* паведамляецца наступнае: *ѡрэрон*: *Сиречь часть слова различіе называемю* (Smatr., s. 19). Слоўнік старажытнагрэчаскай мовы падае некалькі значэнняў гэтага назоўніка, сярод якіх два маюць памету **грам.**: 5. грам. граматычны член; 6. грам. «непаўназначнае», г. зн. службовае слова, г. зн. прыназоўнік, уводнае слова і пад. (Dvoreckij, 1958, t. 1, s. 232); *женский родъ* ‘граматычная катэгорыя жаночага роду’: *Имя зась «петра», презъ антонумию таѣта и презъ арэронъ женскимъ родомъ описаное, <...> речь нѣякую, а не особу Петрову значитъ <...>* (Pal., kol. 383);

имя ‘граматычны клас слоў (тут – назоўнік)’: *<...> и божественный Августинъ иниую речь розумѣль черезъ имя «Петръ», а иниую черезъ имя «петра»* (Pal., kol. 382); зь *імене* «*Квфа*» *взятый argument* (Pal., kol. 380). У адпаведнасці з усходнеславянскай лінгвістычнай традыцыяй пачатку XVII ст. да імёнаў адносіліся назоўнікі, прыметнікі і лічэбнікі: напрыклад, у «*Граматыцы*» Мялеція Сматрыцкага падаецца: *СѢ осми*

частехъ слова : Части слова свѣтъ осмь: Има : Мѣстоименіе : Глаголь : Причастіе : Нарѣчіе : Предлогъ : Союзъ : Междоиметіе (Smatr., s. 19); Сѣ имени : Има есть часть слова веци нареченіе надежми скланююцаа, времене же дѣйство или страданіе знаменуюцаа не имѣцаа (Smatr., s. 20); Наричательное има есть трезвбо : Свѣстителное, Собирательное и Прилагателное (Smatr., s. 20);

мѣстоименіе ‘часціна мовы займеннік’: *Мѣстоименіе*, *мовяць, тое «на той» явне оказуець, же <...>* (Pal., kol. 386); *черезъ опоку, до которой ся то мѣстоименіе «на той» односитъ* (Pal., kol. 387);

началное имя ‘пачатковая/зыходная форма імёнаў’: *«петра» абовѣмъ камень есть началное имя* (Pal., kol. 381);

сенсь ‘значэнне’: *тыи св. учителяе церковныи <...> розумѣють, абы былъ такіи тыхъ словъ Христовыхъ сенсь <...>* (Pal., kol. 386–387);

свнонума ‘аднайменны’: *Мовлю теды, же петросъ и «петра» <...> ачь едно якъ свнонума, т. е. спол-именный, и отъ камени, и камени быти здаются* (Pal., kol. 383–384);

члонки граматичныи ‘граматычныя члены’: *<...> тое слово ети табѣ – «на той» относится мѣло до ближшого слова «Петросъ»; бовѣмъ тому вспаку чинитъ арѣра, то есть члонки граматичныи, же якъ женское до мужского, такъ до женского мужское не належитъ, и заедно зъ собою не ходять* (Pal., kol. 386–387).

Такім чынам, у старабеларускіх творах рэлігійнай палемікі можна выявіць тэкставыя ўрыўкі, у якіх абмяркоўваецца адэкватнасць арыгінальнага слова ці выказвання яго перакладу і якія таму маюць характар мовазнаўчага даследавання. Паколькі пераклад – дзейнасць па трансляцыі сэнсу тэксту з адной мовы на іншую – знаходзіўся фактычна ля вытокаў славянскіх літаратур і літаратурных моў, а многія жанры старажытнага беларускага пісьменства мелі перакладны характар, то можна гаварыць пра фарміраванне адпаведнай традыцыі, метадаў і прыёмаў перакладчыцкай дзейнасці. Вытокі ж айчыннай навукі пра тэорыю і практыку перакладу можна бачыць менавіта ў старабеларускіх рэлігійна-палемічных творах. Так, у *Апокрысе* Філалета і *Паліноды* З. Капысценскага шырока абмяркоўвалася адэкватнасць перакладу пры абгрунтаванні палажэння пра адзіначальства папы рымскага. Верыфікацыі перакладу выказвання архіепіскапа Афанасія ў *Апокрысе* прысвечаны ўрываек, асабліва цікавы тым, што ён праяўляе тэксталагічнае падабенства са словамі епіскапа Солсберы Джона Джэвэла. У прааналізаваных тэкставых урыўках выяўляюцца прыклады семантычнага, словаўтваральнага і граматычнага аналізу пэўных слоў і выразаў, а таксама своеасаблівае сістэма лінгвістычных прадтэрмінаў (*прекладанье, прекладане, перекладъ, переложити* і інш.) і ўласна тэрмінаў (*антонумія, арѣра, арѣронъ, женский родъ, имя, мѣстоименіе, началное имя, сенсь, синонима, члонки граматичныи*), звязаных з перакладчыцкай дзейнасцю.

Нягледзячы на тое, што ў поле нашай увагі не трапілі іншыя тэкставыя ўрыўкі з элементамі мовазнаўчага даследавання са старабеларускіх рэлігійна-палемічных твораў канца XVI – пачатку XVII ст., тым не менш нават наяўныя

даюць нам права сцвярджаць, што зварот да мовазнаўчых аспектаў, звязаных з удакладненнем лексічнага значэння запазычанага слова, тэксталагічным супастаўленнем арыгінальнай крыніцы і перакладу, выступалі ў творах гэтага жанру ў якасці доказнай асновы пры абгрунтаванні таго ці іншага важнага рэлігійнага палажэння. Такія нататкі сведчаць пра развіццё філалагічнага мыслення і станаўленне адпаведнай тэрміналогіі ў старабеларускім навуковым дыскурсе, неаддзельным у той час ад дыскурсу рэлігійнага.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Sources / Źródła

- Antyr. [Антыр.] – Antirizis, ili Apologiâ protiv Hristofora Filaleta. (1903). W: *Russkaâ istoričeskaâ biblioteka*, t. 19 (s. 477–982). Peterburg. [Антиризись, или Апологія против Христофора Филалета. (1903). В: *Русская историческая библиотека*, т. 19 (с. 477–982). Петербург].
- Апокр. [Апокр.] – Apokrisis, albo Odpoved' na knižky o soborě berestejskom, imenem lûdej starožitnoj relěi grečeskoj, čerez Hristofora Filâleta vrihlě dana. (1882). W: *Russkaâ istoričeskaâ biblioteka*, t. 7 (s. 1003–1820). Sankt-Peteburg. [Апокрисись, або Отповѣдь на книжки о съборѣ берестейскомъ, именемъ людей старожитной релѣи греческой, черезъ Христофора Филялета врхлѣ дана. (1882). В: *Русская историческая библиотека*, т. 7 (с. 1003–1820). Санкт-Петербург].
- Pal. [Пал.] – Polinodiâ, ili Kniga Oborony kafoličeskoj svâtoj apostolskoj Vshodnej Cerkvi i svâtyh patriarhov, i o Grekoh, i o Rossoh hristianeh. (1878). W: *Russkaâ istoričeskaâ biblioteka*, t. 4 (s. 313–1200). Peterburg. [Полинодия, или Книга Обороны каѳолической святой апостолской Входней Церкви и святыхъ патриарховъ, и о Грекохъ, и о Россохъ христіанехъ. (1878). В: *Русская историческая библиотека*, т. 4 (с. 313–1200). Петербург].
- SB [СБ] – Opisan'e i oborona soboru ruskogo Berestejskogo, v roku 1596, mĕseca oktobra, pristojne od starših zgromažonogo. (1903). W: *Russkaâ istoričeskaâ biblioteka*, t. 19 (s. 183–328). Peterburg. [Описание и оборона събору руского Берестейского, въ року 1596, мѣсеца октебра, пристойне одъ старшихъ згромаженого. (1903). В: *Русская историческая библиотека*, т. 19 (с. 183–328). Петербург].
- Smatr. [Сматр.] – Smotrickij, Meletij. (1979). *Grammatiki Slavenskiâ pravilnoe Sintagma*. Kiev: Naukova dumka. [Смотрицкий, Мелетий. (1979). *Грамматика Славенскихъ правилное Сунтагма*. Київ: Наукова думка]. Режим доступа: <http://litopys.org.ua/smotrgram/sm.htm> (доступ: 26.09.2020).
- Jew. – Jewel, John. (1845). *The Works of John Jewel, bishop of Salisbury*. T. 1. Cambridge: Printed at the University Press. Режим доступа: <https://archive.org/details/TheWorksOfJohnJewelBishopOfSalisbury/mode/2up> (доступ: 26.09.2020).

Studies / Opracowania

- Anuškin, Aleksandr. (1962). *Vo slavnom meste Vilenskom. Očerkiiz istorii knigopečataniâ*. Moskva: Iskusstvo. [Анушкин, Александр. (1962). *Во славном месте Виленском. Очерки из истории книгопечатания*. Москва: Искусство].
- Brazgunoŭ, Ales'; Čamârycki, Vâčaslaŭ. (2007). *Perakladnaâ litaratura*. W: Čamârycki, Vâčaslaŭ (red.). (2007). *Gistoryâ belaruskaj litaratury XI–XIX stagoddzâŭ*, T. 1. *Daŭnââ litaratura XI – peršaâ palova XVIII stagoddzâ*. Second edition (s. 784–824). Minsk: Belarускаâ navuka. [Бразгуноў, Алесь; Чамярыцкі, Вячаслаў. (2007). *Перакладная літаратура*. У: Чамярыцкі, Вячаслаў (рэд.) (2007). *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў*, Т. 1. *Даўняя літаратура XI – першая палова XVIII стагоддзя*. 2-е выданне (с. 784–824). Мінск: Беларуская навука. (First edition 2006)].
- Brazgunoŭ, Ales'; Garanin, Sârgej (ukl.). (2012). *Litaratura XVII–XVIII stagoddzâŭ*. Minsk: Mastackaâ litaratura. [Бразгуноў, Алесь; Гаранін, Сяргей (уклад.). (2012). *Літаратура XVII–XVIII стагоддзяў*. Мінск: Мастацкая літаратура].
- Budz'ko, Iryna. (2014). *Unutrytěkstavuâ glosy ŭ belaruskich pomnikah rëligijnaga pis'menstva: typu i funkcyânavanne*. U: *Slovo vo vremeni i prostranstve. K 95-letiiu so dnâ roždeniâ professora M. G. Bulahova: materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii* (s. 51–54). Minsk: BGPU imeni M. Tanka. [Будзько, Ірына. (2014). *Унутрытэкставыя глосы ў беларускіх помніках рэлігійнага пісьменства: тыпы і функцыянаванне*. У: *Слово во времени и пространстве. К 95-летию со дня рождения профессора М. Г. Булахова: материалы международной научной конференции* (с. 51–54). Минск: БГПУ имени М. Танка].
- Čamârycki, Vâčaslaŭ (red.). (2007). *Gistoryâ belaruskaj litaratury XI–XIX stagoddzâŭ*, T. 1. *Daŭnââ litaratura XI – peršaâ palova XVIII stagoddzâ*. Second edition. Minsk: Belarускаâ navuka. [Чамярыцкі, Вячаслаў (рэд.). (2007). *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў*, Т. 1. *Даўняя літаратура XI – першая палова XVIII стагоддзя*. 2-е выданне. Мінск: Беларуская навука. (First edition 2006)].
- Dvoreckij, Iosif (sost.). (1958). *Drevnegrečesko-russkij slovar' v dvuh tomah*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej. [Дворецкий, Иосиф (сост.). (1958). *Древнегреческо-русский словарь в двух томах*. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей].
- Florâ, Boris. (1997). *Istoriâ literatur zapadnyh i ŭžnyh slavân v treh tomah*. T. 1. *Ot istokov do serediny XVIII veka*. Moskva: Indrik. [Флоря, Борис. (1997). *История литератур западных и южных славян в трех томах*. Т. 1. *От истоков до середины XVIII века*. Москва: Индик].
- GSBM – Bulyka, Alâksandr (red.). (2008). *Gistaryčny sloŭnik belaruskaj movy*. Вып. 28. Minsk: Navuka i tëhnika (Belarускаâ navuka). [Булыка, Аляксандр (рэд.). (2008). *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*. Вып. 28. Мінск: Навука і тэхніка (Беларуская навука)].
- Kempa, Tomasz. (2009). *Współpraca prawosławnych i ewangelików na terenie Wilna w latach 1596–1603*. U: *Silva rerum nova: Študyi ŭ gonar 70-goddzâ Georgiâ Galenčanki* (s. 155–161). Vil'nâ-Minsk: AIDAI–ATHENAEUM. [*Silva rerum nova: Штудыі ў гонар 70-годдзя Георгія Галенчанкі* (с. 155–161). Вільня-Мінск: AIDAI-ATHENAEUM].

- Šakun, Leŭ. (1958). *Značenne carkoŭnaslavjânskaj movy ŭ razvićci belaruskaj litaraturnaj movy*. Minsk: Vydavectva Beldžaržuniveršiteta. [Шакун, Леў. (1958). *Значэнне царкоўнаславянскай мовы ў развіцці беларускай літаратурнай мовы*. Мінск: Выдавецтва Белдзяржуніверсітэта].
- Saverčanka, Īvan (ukl). (2010). *Starażytnaâ belaruskâ litaratura XVI–XVII stst.* (2010). Minsk: Knigazbor. [Саверчанка, Іван (укл.). (2010). *Старажытная беларуская літаратура (XVI–XVII стст.)*. Мінск: Кнігазбор].
- Saverčanka, Īvan. (2007). Publicystyčnaâ litaratura. U: Vâčaslaŭ Čamarycki (red.). (2007). *Giŭstoryâ belaruskaj litaratury XI–XIX stagoddzâŭ*. T. 1. *Daŭnââ litaratura XI – peršaâ palova XVIII stagoddzâ*. Second edition (s. 382–406). Minsk: Belaruskâ navuka. [Саверчанка, Іван. (2007). Публіцыстычная літаратура. У: Вячаслаў Чамарыцкі (рэд.) (2007). *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў*. Т. 1. *Даўняя літаратура XI – першая палова XVIII стагоддзя*. 2-е выданне (с. 382–406). Мінск: Беларуская навука). (First edition 2006)].
- Saverčanka, Īvan. (2012). *Paëtyka i semiëtyka publicystyčnaj litaratury Belarusi XVI–XVII stst.* Minsk: Belaruskâ navuka. [Саверчанка, Іван. (2012). *Паэтыка і семіётыка публіцыстычнай літаратуры Беларусі XVI–XVII стст.* Мінск: Беларуская навука].
- Sobolevskij, Aleksandr. (1898). *Iz istorii ruskoj perevodnoj literatury*. Sankt-Peterburg: Sinodal'naâ tipografîâ. [Соболевский, Александр. (1898). *Из истории русской переводной литературы*. Санкт-Петербург: Синодальная типография].
- Žuraŭski, Arkadz'. (1993). Belaruskae movaznaŭstva XVI–XVIII stst. *Vesnik BDU*, serjâ 4, 6, s. 35–39. [Жураўскі, Аркадзь. (1993). Беларускае мовазнаўства ў XVI–XVIII стст. *Веснік БДУ*, серыя 4, 6, с. 35–39].

SUBMITTED: 29.09.2020

ACCEPTED: 18.04.2021

PUBLISHED ONLINE: 12.12.2021

ABOUT THE AUTHOR / O AUTORZE

Maryna Swistunova / Марына Свістунова – Białoruś, Mińsk, Białoruski Uniwersytet Państwowy, Wydział Filologiczny, Katedra Językoznawstwa Białoruskiego; dr, doc.; spec.: językoznawstwo białoruskie; zainteresowania naukowe: historia języka.

Adres: Філалагічны факультэт, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, 220030, г. Мінск, вул. К. Маркса 31, Рэспубліка Беларусь

Wybrane publikacje:

1. Свістунова, Марына. (2020). Лінгвонімы ў творах рэлігійнай палемікі канца XVI – пачатку XVII ст. W: Ірына Багдановіч [і інш.] (рэд.). *Актуальныя аспекты беларусістыкі: матэрыялы VI Міжнароднага кангрэса беларусістаў (Мінск, 27–29 мая 2015 г.)*; зб. арт. (с. 91–108). (Беларусіка = Albaruthenica 40). Мінск: Кнігазбор.

2. Свістунова, Марына. (2020). Да праблемы пераемнасці беларускай літаратурнай мовы: лацінаграфічныя тэксты XVIII стагоддзя. *Acta Albaruthenica*, 20, s. 239–253.
3. Свістунова, Марына. (2017). Вывучэнне паланізмаў у беларускім мовазнаўстве (40-я гады XX ст. – XXI ст.). *Studia Bialorutenistyczne*, 11, s. 243–257.
4. Свістунова, Марына. (2017). Вывучэнне паланізмаў у беларускім мовазнаўстве і стаўленне да іх (XIX ст. – 1930-я гг.). *Журнал Беларускаго государственного университета. Филология*, 2, с. 39–49.
5. Свістунова, Марына. (2014). Лексічныя паланізмы ў старабеларускіх творах рэлігійнай палемікі. *Acta Albaruthenica*, 14, s. 217–232.